

Hoe kerken ons vandaag appelleren aan ons zijn.

Over religie en het subject, en de uitdaging van secularisering

Frank Vandepitte

Halewijn – 2020

UITGELEZEN en samengevat door Koen Dekorte, YOT vzw

www.yot.be

Frank Vandepitte schrijft een bijzonder boekje over de toekomst van het kerkgebouw. Zijn schrijven stemt tot nadenken over het huidige overheersende discours over de toekomst van het kerkgebouw.

Inhoud - Bij de herbestemming van kerken speelt architectuur een centrale rol. Niet alleen omdat zij in deze context cultuurmedium bij uitstek is, maar ook omdat ze een verfrissend perspectief kan bieden, een onbevangen kijk op een beladen werkelijkheid. Soms komt het voor alsof kerken voor de bredere maatschappij nog hooguit door hun architectuur betekenis hebben. Maar de laatste jaren duiden suggesties om kerken bijvoorbeeld een nieuw gebruik te geven als 'stilteplek' toch weer op een bekommernis om het religieuze aspect. Ook worden kerken steeds breder erkend als plaatsen van opbouw van gemeenschap, en wordt daarom de voorkeur gegeven aan publieke vormen van nieuw gebruik.

Frank Vandepitte (1964) is ingenieur-architect. Hij was enkele jaren verbonden aan de afdeling architectuur en stedenbouw van de Universiteit Gent en werkt als zelfstandig architect. Sinds 1996 leeft

hij in een kleine gemeenschap. Deze ervaring heeft een grote invloed op zijn kijk op de westerse cultuur en in het bijzonder op de impact van het westerse *subject* op leven en samenleven.

1. Vertrekpunt/overtuiging:

1. Een dieper doorgronden van wat ons vanuit het verleden en dus **oud** gegeven is, draagt bij tot een meer lucide doorleven van wat zich **nieuw** aandient.
2. In het courante discours rond nieuw gebruik van kerken ontbreekt het peilen naar het dynamisch potentieel van traditie. De **religieuze achtergrond** wordt te weinig overdacht. Het onttrekken van kerken aan de 'religieuze sfeer' is een verlies en treft onze cultuur algemeen maatschappelijk, over levensbeschouwelijke verscheidenheid: kerken kunnen een orde der dingen oproepen die afwijkt van de logica van het maatschappelijk bestel. Nochtans zien we wel een gestage verdieping en cultureel engagement.
3. Wat als problematiek ervaren wordt, kan zich ook als **uitdaging** of oproep manifesteren voor de actuele cultuur.

2. Vier principes vandaag.

Bij aanpassingen aan religieus erfgoed vertrekt de erfgoedsector vandaag van vier principes (1-3 architecturaal/4. aard):

1. De kerkrimte blijft **als geheel** waarneembaar
2. De aanpassing is **herkenbaar als nieuw**
3. De aanpassing is **reversibel**
4. Er komt een **publieke functie** die in de lijn van de betekenis van het kerkgebouw voor de (lokale) gemeenschap. (Dit is belangrijker voor dorpskerken). Wat het religieuze aspect betreft (wat met het altaar, de biechtstoelen?) is er weinig perspectief op antwoord.

3. Erfgoedsector: twee mogelijke uitgangspunten

1. BURRA CHARTER (1979)

Vanuit oogpunt van het bewaren van **betekenis**.

Lijkt door secularisatie onderuitgehaald. (Het kerkgebouw *was* eeuwen een referentieplaats).

2. CHARTER VAN VENETIE (1964)

Vanuit oogpunt van de **materiële** drager.

Komt nu meer in de kijker in erfgoedsector in Vlaanderen. (hoewel: zie andere visie van Toerisme Vlaanderen, die meer aansluit bij Burra Charter)

4. Wat is dan de ziel en het potentieel van het kerkgebouw ?

De betekenis (van kerkgebouwen) is geen vaststaand iets. Er is wel een 'betekeniscontinuüm' met een doorheen de tijd wisselend oplichten van specifieke noden en gevoeligheden. Dat betekeniscontinuüm wordt door de secularisatie niet onderbroken, integendeel, het versterkt de nood eraan. Hoe kunnen we dat continuïteitsdenken van **betekenis** zien ?

4.1. Het kerkgebouw verwijst naar de **heiligheid** van alle dingen

Heiligheid is anders dan sacraliteit. *Het leven zelf* als een heilige waarde (h)erkennen tegenover het sacrale van *bepaalde* plekken, voorwerpen, handelingen.

Hoe kan de 'sacrale sfeer' [een sfeer buiten het gewone] van kerkgebouwen blijven? Door te kijken wat vandaag die sacrale sfeer ook belichaamt in opvolgers van de godsdienst: kennis, wetenschap, kunst of de verbindende kracht van een groot event.

Wat is de eigen geest en stemming (ziel) van een bepaalde plek, los van wat op een bepaald moment maatschappelijk de toon bepaalt?

Het christelijke denken draait meer rond 'heiligheid', rond een wijze van omgaan met de dingen, plaatsen ... rond in hoeverre mensen God eer betuigen door hem als het ware toe te laten in hun

dagelijkse leven. Dit is een uitnodiging om net alles te heiligen. Een onderscheid maken tussen heilige en niet-heilige dingen, plaatsen ... is het christendom vreemd. Er is ook geen 'theologie van het kerkgebouw', dus in principe kan de kerkruimte vrij worden ingevuld bij herbestemming, hoewel de meeste kerkgebouwen niet als 'neutraal' ervaren worden. Misschien kan het kerkgebouw toch in het teken blijven staan van die heiliging.

Het betekeniscontinuüm is meer gediend met de vraag naar het verband tussen het gebouw en de aard van de menselijke activiteit, dan theoretische beschouwingen over sacraliteit.

4.2. Het kerkgebouw inspireert tot **ongerichte aandacht**

Wat is 'ongerichte aandacht' bij bezoek aan het kerkgebouw?

- Doelloos, occasioneel, tussendoor binnenlopen in de kerk
- Een halte, pauze, tijdelijk opschorten van praktische besognes
- Verwantschap met het vertoeven in de natuur, maar verschil: in het kerkgebouw is de band voelbaar met de mensengemeenschap, verbonden met de generaties. [cfr. Neogotiek: het kerkgebouw als weerspiegeling van de natuur: kleuren, zuilen als bomen, hemelgewelf, lichtinval]
- Niet als waarnemer (verschil met kunstbeschouwing), niet het opnemen van de ruimte in jezelf
- Wel als het ware deel worden van de ruimte

Kerken zijn steeds – nu even goed als in een ver verleden - bovenal een stenen belichaming van een uitnodiging om met een zekere regelmaat heel even het dagelijks leven te onderbreken, heel even alle activiteit op te schorten. Niet om passief te worden maar receptief, en om het ongericht soort aandacht uit te oefenen waarbinnen eigen activiteit onwillekeurig in vraag gesteld én geaard wordt, en nieuwe kracht vindt. (p. 37)

4.3. Het kerkgebouw is een plek van **ontvankelijkheid**.

'Ontvankelijkheid' in twee betekenissen:

- *Feitelijk*. Voor iedereen open. De gratuïteit [gastvrijheid] van het open kerkgebouw is in het hedendaags maatschappelijk leven een ongewoon fenomeen.
- *Houding*. Nodigt uit tot ontvankelijkheid:

Het maakt een wezenlijk verschil of een mens het leven aanvoelt als iets dat hij enerzijds in zichzelf ervaart en anderzijds om zich heen ziet dan wel als iets waaraan hij *deelheeft*, of nog, als een goed dat hij bij de geboorte eenmalig ontvangen heeft en waarvan hij iets moet zien te maken dan wel als een goed dat hij *voortdurend blijft ontvangen*.

“Er is een ontvankelijkheid in het geding die ook op de eigen positie impact heeft. En wat in eerst aanleg een lossen van controle onderstelt, een niet vasthouden aan zichzelf, betekent tegelijk een kans: dit soort ontvankelijkheid kan leiden tot en is wellicht ook ingesteld op een omkering: van zélf ontvangen naar zelf ontvangen worden. (p. 27)

Ervaring van rust gebeurt door het samenspel van ruimte-ervaring en ongerichte aandacht. Hoe minder ingevuld, doelgericht de ruimte is (functioneel gebruik), hoe meer de ruimte kan spreken, en kan het aanwezig-zijn tot spreken komen. Het aanwezig-zijn in deze ruimte, maar indirect ook op aarde. Het is dat voeling krijgen met het eigen aanwezig-zijn, veeleer dan de ervaring van de ruimte in se, dat aarding biedt en rust.

4.4. Het kerkgebouw appelleert aan ons 'vragend-zijn'.

Het potentieel van kerken, de zin van die nutteloosheid, kan slechts zichtbaar worden in kerken in de mate dat het gebruik een ingesteldheid veronderstelt van 'vragend-zijn', van bidden in de originele en elementaire betekenis van het woord. Met de blik die we van de Verlichting hebben geërfd en mede bepaald door hoe het kerkinstituut zélf zich de laatste eeuwen maatschappelijk hebben geprofileerd, hebben we kerkgebouwen leren zien als een belichaming – product én zelf vehikel – van een systeem van 'antwoorden'. Het dynamisch potentieel van de traditie wordt meer recht gedaan wanneer we zien dat kerken, daaraan voorafgaand en vóór alles, het vragend-zijn zélf een plaats geven.

In kerken worden mensen niet in de eerste plaats geappelleerd aan een wijze van *denken* of zelfs *zien*, maar in een wijze van *zijn*. Dat 'vragend-zijn' waartoe zij uitnodigen staat niet in het teken van exploratie of onderzoek, en zelfs niet, of toch niet primair, in het teken van de 'beleving' – beleving van ruimte, van kunst, van andere menselijke aanwezigheid – of ten dienste van geestelijke of menselijke ontplooiing [cfr ook het wezenlijk onderscheid tussen religieuze behoeften en Bijbels geloof/Gods-dienst]. Kerken nodigen veeleer uit tot een ontvankelijkheid ten aanzien van *het zijn zelf*. Het gaat om een ontvankelijkheid die een perspectief opent op *omkering*: op de mogelijkheid van een *ontvangen* worden.

4.5. Het kerkgebouw haalt de mens uit zijn **existentieel isolement**.

Kerken kunnen impulsen geven tot ontvoogding van het subject.

In het verlengde van hun historische achtergrond, roepen kerken op tot 'ontvankelijkheid', beter: tot zich *laten* ontvangen, tot 'niet vasthouden aan zichzelf'. Dit is van grote actuele betekenis. Kerken geven antwoord aan een bepaalde menselijke zijnsmodus die vandaag onder druk staat, en dragen het in zich om deze vandaag te reveleren en bij te dragen tot haar ontwikkeling en verfijning. En dit zonder dat er per se een bepaald gelovige discours aan te pas komt. Kerken als bijzondere klankkast voor een vandaag vergeten snaar.

Deze troef kan pas vandaag worden uitgespeeld, en niet vroeger, omdat eerst twee andere fasen nodig waren:

Fase 1 – secularisatie garandeert dat dit 'niet vasthouden aan zichzelf' niet bezwaard wordt door onderwerping, verbod en moralisering. [de macht van religieuze instituten]

Fase 2 – (moeilijker te omschrijven om dat het recenter is, en nog niet zo sterk als last wordt aangevoeld) De postmoderne cultuur kan ook beklemmend werken: 'niet mogen leven' van vroeger wordt vervangen door 'moeten leven'. [de macht van het subject, 'Gij zult gelukkig zijn', enz.]

Er is existentiële eenzaamheid in 'de beslotenheid van het subjectbestaan.' Die soort eenzaamheid wordt in de hand gewerkt door een bepaald mens- en wereldbeeld: het bestaan is een relatie tussen een kennend en handelend subject enerzijds en de werkelijkheid om hem heen én binnenin hemzelf

anderzijds. Eigenlijk wordt het leven aanvoeld als iets dat een mens enerzijds om zich heen ziet en anderzijds ook in zichzelf ontwaart veeleer aan iets *waaraan hij deelheeft*.

En indien een mens vandaag het leven al zou aanvoelen als een goed dat hij *ontvangt*, dan lijkt het toch om een eenmalig ontvangen te gaan, bij de geboorte, als een afgelijnd pakket waarover hij verantwoordelijkheid krijgt en waarvan hij iets moet zien te maken en niet als een *voortdurend ontvangen*, dag na dag.

Dit 'moderne levensgevoel' (Descartes, het puur autonome subject) wordt door het kerkgebouw bevroegd.

Fase 3 – In deze derde fase worden we uitgenodigd het leven wel te zien als iets *waaraan we deelhebben*, als iets dat we *voortdurend ontvangen*.

Dit is gewoon een natuurlijk en noodzakelijk verder verloop van één zelfde cultureel proces van ontvoogding, waarvan de inzet vrijheid is. Secularisatie is in wezen een proces van loutering voor allen (p. 17) i.p.v. een proces van machtswisseling.

Deze fase kan uiterst betekenisvol zijn, en aanleiding geven tot een andere inkleuring van het leven:

- Geleidelijk voeling krijgen met een gegeven en verweven zijn van alle leven
- Een breed, basaal aanvaard weten
- Een langzaam wijken van existentiële eenzaamheid
- Op tussenmenselijk vlak wordt het verschil voelbaar tussen verantwoordelijkheid en zorg dragen, tussen communicatie en delen, of tussen collectief en gemeenschap.
- In de verhouding tot wat de mens doet, kan het leiden tot een meer gratiever handelen en minder vanuit een verlangen naar onderscheid (identiteit!)
- De verminderde neiging tot het zelf creëren van vraag en ontvankelijkheid voor wat de facto aan bestaande noden leeft
- Minder ijdelheid, meer gearde activiteit, enz.

In verband met de ontvoogding van het subject: twee opmerkingen over stilte en kunst.

- Genuanceerde opmerking over 'stilteplekken' - Een kerk *expliciet* inrichten als stilteplek vormt een risico: als de kerk te nadrukkelijk als stilteplek wordt gethematiseerd, waar stilte niet de stemming maar de bestemming van de kerk wordt, dreigt het subject des te meer op zichzelf te worden teruggeworpen.
- Kerken zijn in wezen geen musea. De museale setting van de 'autonome kunst', blijft net evenzeer de stempel dragen van het subject.

4.6. Het kerkgebouw daagt uit tot **gemeenschapsleven**

Kerken versterken het aanvoelen van een *gegeven* verbondenheid.

De subjectcultuur heeft een betekenisvolle bijdrage geleverd tot een meer egalitaire en transparante organisatie van de sociale omgang, maar heeft ook kwetsbare kanten ontwikkeld, met name hoe de mens zich verhoudt tot zijn onmiddellijke omgeving én tot zijn handelen en zijn.

Er zijn in de samenleving vandaag her en der initiatieven als reactie op het individualisme: burgerinitiatieven tegen verzuring. We kunnen die initiatieven ook verstaan als een soort anonieme laboratoria voor het exploreren van de greep van het subjectdenken op het leven. Immers, deze

kleinschalige burgerinitiatieven halen het subject uit zijn isolement door directe, tussenmenselijke relaties.

Vandaag is de sterkste bron van weerstand tegen 'gemeenschap' veeleer de schrik voor 'overgave', voor het verlaten van de subjectpositie. Maar overgave hoeft niet overweldigend, noch spectaculair te zijn. Het tekent zich niet af *tegen* maar *binnen* een besef van menselijke beperktheid. Het gaat niet om een éénmalige overgave, maar om een overgave van lange adem. Het opent een weg naar dieper leven: ruimer en tegelijk meer bescheiden, krachtiger en tegelijk minder beslag leggend. Het suggereert een ander vrijheidsbegrip dat weliswaar begint bij zelfbeschikking, maar er voorbij gaat: door los te komen van een vasthouden aan zichzelf. Overgave wordt vandaag gewantrouwd, omdat het doet denken aan onderwerping.

Indien de huidige cultuur van kerken is vervreemd, dan is dat omdat zij van overgave is vervreemd. Kerken herinneren aan een verlangen naar overgave, en aan het specifiek soort loutering, dat zich niet zonder overgave kan voltrekken.

Door het publiek een plaats te geven, verlenen zij ook publieke *erkenning*, en geven ze aanleiding tot gemeenzaamheid tussen mensen. Ze geven antwoord aan de nood aan een zijnsmodus waarin die steeds opnieuw verduisterd geraakte verbondenheid steeds opnieuw in herinnering wordt gebracht.

Godsdienst lijkt terechtgekomen in een positie die haaks staat op wat zij in wezen is. Terwijl zij in aanleg mensen eerder aanspreekt in hun existentiële dan in hun civiele zijn, lijkt zij vandaag in de brede perceptie toch vooral met moraal, en met doctrine en ideologie te worden geassocieerd, en minder met een broederlijkheid van alle schepselen Gods dan met een zich bekennen tot een bepaalde groep (het 'identiteitsdenken', weet je wel !)

5. Wat is de consequentie voor het gebruik van kerkgebouwen ?

Antwoord: het niet bestemmend gebruik dient voorop te staan.

Kerken zijn in wezen onbestemd, ook al kunnen er [1] occasionele en [2] wisselende/verschillende nuttige (bestemde) activiteiten in plaatsvinden. Ze zijn bovenal ruimte in het teken, niet van nuttigheid, maar van aanwezig-zijn. Aan wie zegt dat de eredienst (gebedsdienst, hoe beperkt ook) de bestemming van de ruimte is, kan met nog meer recht worden gesteld dat de eredienst de *stemming* van het gebruik van de kerkrimte bepaalt.

Het niet-bestemmend gebruik is een nieuw gebruik van kerken in de geest van het Burra Charter. De meest natuurlijke optie is dat een kerk als kerk behouden blijft, met nevenbestemming.

Welke activiteiten? Activiteiten die de voeling voeden met het eigen aanwezig-zijn in ruimte.

Activiteiten (zang, orgelspel, oosterse bewegingskunsten, artistieke dans, ... allereerst beoefend om de schoonheid van het (samen!) beoefenen op zich, niet bekommerd om een publiek. Of een publiek dat betrokken wordt, waarmee er een wisselwerking is.

6. Wat is de reactie op het niet-bestemmend gebruik ?

6.1. Geen afstemming vraag en antwoord?

Het scenario waar niet-nuttig, niet-functioneel gebruik van kerkgebouwen voorop staat, wordt gemakkelijk verstaan als een tekortschieten in verantwoordelijkheidszin omdat het ingaat tegen de

logica van vraag en aanbod. Er is immers vraag naar functioneel gebruik van kerkgebouwen. Dit pleidooi voor niet-functioneel gebruik lijkt een uiting van een gebrek aan visie, maatschappelijk engagement, creativiteit, durf, ... Het lijkt te weinig actief. Het lijkt niet te passen in de gedrevenheid om met het kerkgebouw 'het verschil te maken'.

6.2. Niet elke nood kent een vraag

De kerkenproblematiek is in wezen een problematiek van vervreemding (= de afstand tussen nood en vraag). Het gesloten blijven van veel kerken speelt er een grote rol in en toont ook een aan de gang zijnd proces.

Het aanvreten van het godsgeloof heeft de *vraag* verminderd naar 'plaatsen van ontvankelijkheid', maar niet de *nood* eraan. Een nood resulteert niet vanzelf in een vraag. De nood kan worden vertroebeld door het manipuleren van de vraag.

Spirituele noden lijken nochtans erkend te worden vandaag. Die spirituele verlangens lijken echter sterker dan ooit finaal gericht op 'welbevinden', op individueel en collectief 'zich goed voelen', en blijken daar vaak ook door geplafonneerd. Terwijl binnen de (christelijke) religieuze tradities spiritueel leven op termijn slechts kan groeien doorheen een loslaten van eigen regie en een niet uit de weg gaan van weerstand, is het individu vandaag geneigd om ook op spiritueel terrein op elk ogenblik zijn zeg te willen hebben, zelfs met betrekking tot de eigenlijk dynamiek van dat spiritueel leven. (spiritueel shoppen à la carte) Dit shoppen maakt niet echt ruimte om tot loutering te komen, maar bieden wellicht wel tijdelijk een zekere mentale rust. Toch werkt het eerder individubeslotenheid in de hand en beknot het mogelijkheden om kennis te maken met de ongekende ruimte van ontvankelijkheid.

Het lijkt aannemelijk dat de leidende gedachte van vandaag – als zou het individu, als drager van uniciteit en bewaker van eigen authenticiteit van leven, volledig zélf de vraag bepalen, als zou hij 'zijn' vraag in handen hebben, ze zelf kunnen vormgeven – in de toekomst geduid zal kunnen worden als het 'opium voor het volk' van deze tijd.

6.3. Wie zal dat betalen?

Wat vinden we als samenleving belangrijk? Vaak over vele generaties gespreid heeft de samenleving fortuinen geïnvesteerd in het realiseren van ruimten waarvan de betekenis eigenlijk precies haaks staat op alle nuttigheidslogica. Het risico is groot dat wanneer een kerk aan een specifieke functie wordt toegewezen, en volgens een hedendaagse economische logica (eindelijk) 'verantwoord' wordt gebruikt, haar hele culturele kapitaal net wordt verkwanseld. (p. 47)

Tot nu toe wordt het praktijkdenken over de toekomst van kerken sterk bepaald door de logica van vraag en aanbod. We voelen ons verantwoordelijk naarmate we proberen om een gegeven kerkgebouw 'antwoord' te laten zijn op een concrete, functionele vraag, op zulke wijze weliswaar dat het gebouw niet wordt verkracht.

We zullen echter meer verantwoordelijk zijn over de lange duur, indien we de logica van vraag en aanbod laten varen en geëngageerd op zoek gaan naar mogelijkheden van niet-bestemmend gebruik. Het is best mogelijk dat dit op langere termijn leidt tot een grotere mentale gezondheid, resulterend in een economisch klimaat dat minder dan het huidige geplaagd wordt door overspanning en depressie. Er is weinig reden om aan te nemen dat de samenleving vandaag minder dan eeuwen

geleden gebaat zou zijn bij het investeren in ruimten die in het teken staan van ontvankelijkheid en ongerichte aandacht.

Verantwoordelijkheid moeten we niet zien in het teken van de logica van vraag en aanbod. Er moeten net nieuwe wegen worden gezocht om kerken te eren in hun nutteloosheid. 'Nutteloosheid' zal de grondlaag zijn waarop occasioneel en wisselend 'gericht' gebruik zich manifesteert. Dit gebruik zal de bezoeker niet zozeer in een of andere interesse appelleren als wel precies in zijn voeling met het aanwezig zijn in [1] de ruimte, [2] de tijd en [3] de gemeenschap.

Besluit

Kerkgebouwen moeten worden *herontdekt* in de wijze waarop zij worden gebruikt.